

Mester Béla

AZ EMBERI CSELEKVÉS ÉS A NYELV LABIRINTUSAI

BRETTNER GYÖRGY ESSZÉI

2018-10-25 | ESSZÉ

Nemzedékem szellemi tájékozódásának kialakulásában életkori okokból a Korunk három folyama közül a második volt a meghatározó. Hiszen az első, háború előtti korszaknak számunkra már csak eszmetörténeti adatként volt jelentősége, azt is csak jóval később tudtuk súlyának megfelelően értékelni (ha egyáltalán); a harmadik, jelenlegi folyam pedig azonos azzal a folyóirattal, amelyben többé-kevésbé rendszeresen publikálunk, így történetének részeseként kevésbé tudjuk kívülről megítélni, hiszen ahhoz saját munkáink független kritikusaivá (is) kellene válnunk. Az én nézőpontomat ezen kívül meghatározza az érdeklődő (akkor még) fiatal magyarországi értelmiségi szemszöge, ahonnan nyilván más részletek tűntek fontosnak, mint mondjuk a kolozsvári belvárosból tekintve. A továbbiakban tehát Korunkon kizárólag a második folyamot értem, feltételezve az olvasó háttértudását, hogy a román kommunizmus körülményei között újraindított lap nem független a háború előttitől és a rendszerváltás utáni folytatásától.

alapvető feszültség

Érdemes az *újraindítás* kulcsszavával kezdeni a történetet. A meglazuló diktatúra körülményei között – ma már tudjuk, ideiglenesen, egyetlen pillanatra – a magyar kisebbség szellemi elitjének tett engedményként kerülhetett sor a Korunk „haladó hagyományának” felelevenítésére 1957-ben, Gaál Gábornak, a háború előtti első folyam szerkesztőjének *post mortem* rehabilitálását követően. Ennek az elitnek az a része, amely az adott cenzurális és politikai körülmények között egyáltalán szóhoz juthatott, megpróbált élni az éppen kiharcolható engedménnyel. **[1]** A Korunk helye a romániai magyar lapok mesterségesen, hatalmi alkuk során megkonstruált szerkezetében nem volt független az előd hagyományaitól: ha nem is a magyar nyelvű *filozófiai* szaklap, de az addig hiányzó kisebbségi *elméleti* folyóirat szerepének betöltésére szánták. Ebből ered létének alapvető feszültsége. A román nyelvű elméleti lapokat is sújtó ideologikus környezet, az általános politikai és cenzurális viszonyok mellett a magyar elméleti folyóirat szinte egyedül szembesült a folyamatos *teoretikus* reflektálás feladatával. Persze a közösség újratermelése gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi állapotának elméleti értelmezése révén más nemzeti kultúrák mellett a reformkor óta hozzátartozik a magyar hagyományhoz is. **[2]** A

kisebbségben élő közösség életének ezt a teoretikus reflexióját önmagában is problematikus újra és újra megfogalmazni; ám az adott politikai körülmények között, a diktatúra cenzúrájának és a kisebbségi kultúra öncenzúrájának szorításában az lett volna várható, hogy ezt a funkcióját a lap egyáltalán nem tudja majd betölteni.

Denise Mannoni: Hőség, pinterest.com

Magyarországról nézve a folyóirat, és általában a kisebbségi nyelven megfogalmazott teória léthelyzete kevésbé látszott. Az elméleti gondolkodás igényének fenntartására tett erőfeszítéseket értékeltük mint olvasók, de jórészt láthatatlan maradt, hogy milyen ellenerők között, sokszor mennyire sivár szöveggörnyezetben jelennek meg az általunk kiszemezett, vagy ismerőseink által előválogatott, a termés legjavát képviselő olvasmányaink. A Korunk lapszámaitól független példával érzékeltetem ezt a

kettősséget. Debreceni diákkoromban, a hetvenes évek második felében egyik szórakozásunk volt fogadásokat kötni, hány Ceaușescu-képet tartalmaz az Előre aznapi száma. A napilapot, mint az egyik baráti szocialista ország magyar nyelvű sajtótermékét, rendszeresen meg lehetett vásárolni a városközpont újságosainál, de politikai hangvétele, nyelvezete és különösen az államfő sajtómegjelenítésének ikonográfiája – nem beszélve papírájáról és nyomdatechnikájáról –, már az akkori magyarországi standard alapján is abszurdnak tűnt. Pár évvel később kötetben összegyűjtve jutottak el hozzám Bretter Györgynek a lap hasábjain, *Szeminárium* című saját rovatában megjelent filozófiai szösszenetei. **[3]** Jóllehet tisztában voltam vele, hogy *hol* jelentek meg eredetileg ezek az írások, és azt sem felejtettem el, hogy *milyen* volt az Előre, mégis, csak akkor tudatosult bennem, hogy egyik a másiknak közvetlen szövegkörnyezete, amikor – további egy évtizeddel később – Bretter életmű-bibliográfiájának elkészítése közben átpörgettem a napilap pár évfolyamát az OSZK mikrofilm-olvasótermében. **[4]**

valódi közélet híján

A kisebbségi közösség teoretikus önreflexiójának problematikussága a diktatúra körülményei között még későbbi felismerésem; csak akkor értettem meg, amikor a Gáll Ernő *Napló* megjelenését követő eszmecsereben fölkiért hozzászóló voltam. **[5]** A kisebbségi értelmiség életproblémájának gyökerét, amely a naplóból kiviláglott, abban a paradoxonban véltem megragadni, hogy valódi közélet híján szinte minden, eredetileg a magánszférába tartozó cselekedet közéletivé válik az etikai értékelésben, míg az elvileg közéleti megnyilvánulások magánjellegűeknek minősülnek. Így a kulturális életben a kritika, a művekről folytatott tárgyyszerű vita személyekhez kötődő, magánjellegű támadásként vagy támogatásként értelmeződik, míg egyes értelmiségiek személyes döntései, téma- és pályaválasztásai a (valójában nem létező) kisebbségi közélet normái szerint ítéltetnek meg valamely virtuális *kisebbségi etika* nevében. **[6]**

Magyarországról, a pályakezdő értelmiségi nézőpontjából ezek homályban maradtak, és a teoretikus elemzés pusztán lehetőségéért a hatalommal és a kisebbségi kultúra öncenzúrájával egyszerre folytatott küzdelem dokumentumaiból csak a teoretikus

kultúra és beszédmód *létezését*, működését olvastuk ki, és állítottuk olykor szembe a korabeli magyarországi, egyre kevésbé filozofikusként érzékelt beszédmóddal.

A sajátos perspektívából persze sok illúzió, értelmezésbeli aránytévesztés származott. De tagadhatatlan, hogy a nehéz feltételek között mégiscsak megújult a romániai magyar nyelvű filozófiai esszé, és ez feltűnést keltett, bizonyos mértékig inspirálóan hatott Magyarországon is.

A folyamatot Bretter György torzóban maradt életművének példáján keresztül mutatom be. **[7]** Először kitérek az esszétet körülvevő és lehetővé tevő kulturális körülményekre, majd vázlatosan áttekintem az írások két fő csoportjának, a mitológiai paraboláknak és a nyelvfilozófiai írásoknak a főbb sajátosságait. Ezután rátérek a szövegek kapcsolódására a kisebbségi közösség önértelmezéséhez, majd külön is megemlékezem a koronként változó szerepről, amelyet a Korunk gyakorolt az életmű kiteljesedésére, végül, konklúzió helyett megfogalmazok néhány gondolatot, hogy mennyire volt továbbvihető Bretter szellemi programja, témakatalógusa a következő nemzedékek számára.

Bretter György esszéinek körülményei

külső kényszer

Részben sajátos, félig-meddig marginális élethelyzetéből érthetjük meg, miért vált Bretter György fő műfajává az esszé: a pályakezdés néhány éve után kikerül a szakfilozófia művelésére alkalmas kolozsvári műhelyből, az egyetemről, ám a képzőművészeti és a zeneművészeti akadémiák filozófiatanáraként továbbra is értelmiségi pozícióban marad, szerzőként nem lehetetlenül el. A publikációs stratégiák érzékeltetéséhez is két nevet említek: a Román Akadémia kolozsvári kutatóintézetének munkatársaként dolgozó Hajós Józsefét, akinek erős érzéke volt az esszéisztikus, irodalmias fogalmazáshoz – a halála előtti évben verseskötetet is publikált **[8]** –, filozófiatörténeti munkásságára mégis a nagy erudícióval és még nagyobb szenvedéllyel folytatott mikrofilológiai kutatások jellemzők. **[9]** A másik Rózsa Jenő, Bretter doktori témavezetője, **[10]** akinek kiváló, főként a kora újkorra, azon belül Spinozára összpontosuló filozófiatörténeti

felkészültsége, széles európai tájékozottsága gyakorlatilag láthatatlan maradt az egyetem falain kívül. Bretter erre a relatív ismeretlenségre utalva, beszédes címmel írt róla keserű nekrológot – *Bemutatjuk Rózsa Jenőt* – amely sokáig kéziratban maradt.

[11] Hajós József és Rózsa Jenő példája természetesen sarkítva mutatja be az alkotó értelmiség, és azon belül a filozófusok szerzői stratégiáinak lehetőségeit és lehetetlenségeit, dilemmáit. Ahhoz, hogy valaki ezektől a pályamodellektől eltávolodjon, segíthet a külső kényszer: aki nem taníthat az egyetemen filozófia szakosokat, az nem választhatja hivatásának a következő filozófusnemzedék nevelését, illetve kutatóintézeti háttér, állás és nem utolsósorban az intézménytől függő archívumi kutatási engedély nélkül csaknem lehetetlen a filozófiatörténet mikrofilológiai problémáival foglalkozni. Mindez azonban még kevés lenne, hogy az illető új műfajt találjon magának, és ez éppen az esszé legyen. Nyilván a megfelelő alkotói habitus, az esszéhez szükséges *tehetség* megléte a legfőbb tényező.

Denise Mannoni: Körmenet a Notre Dame des Lumieres-hez, pinterest.com

Ennek eredményes gyakorlását azonban nagymértékben elősegítheti az inspiratív kulturális környezet. Bretter esetében ez részint a művészeti – zenei, illetve képzőművészeti – felsőoktatás világa, részint maga a médium, az időszaki (kulturális) sajtó világa, amelyben ifjúkori újságírói tapasztalatai révén amúgy is otthonosan mozgott. Hasznára váltak a filozófia szerepéről, lehetőségeiről akkoriban forgalomban levő nézetek is; egyfelől a francia egzisztencialisták filozófiában és irodalomban egyaránt megnyilatkozó eszméi, másfelől a marxista antropológia megalkotására vállalkozó, az esztétikai szemlélettől szintén nem messze álló különféle kelet-közép-európai kísérletek. Regionális szinten pedig, éppen Kolozsváron, figyelemre méltó a kisebbség filozófiai önértelmezésének igénye; a két világháború közötti hagyomány fokozatosan nyilvánosságot is kapott, mintegy újra felfedezték. (Ez magyarországi szemmel is revelációként hatott: nálunk az *elfelejtett reneszánsz*, amit a nyugati emigráció emlékezete őrzött, tiltott gyümölcsnek számított.) **[12]** Az utóbb említett hagyomány, bár kulturális beágyazottságát tekintve egy világ választja el tőle, mégis, fontos vonásában mutat párhuzamot Bretter saját korának dilemmájával: ekkor is az intézményeit veszített kisebbségi közösség szoros értelemben éppen ezért nem létező közéletének teoretikus reflexióját kellett volna elvégezni. A kolozsvári iskolának az alapító, Böhm Károly által megfogalmazott szélsőségesen individualista értékfilozófiája, és az a körülmény, hogy társadalomfilozófiája csak vázlatosan készült el, a kisebbségi helyzetbe került tanítványokat fogékonnyá tette az amúgy is népszerű egzisztenciafilozófiai gondolkodásra. **[13]** A húszas évek egzisztenciafilozófiájának felelevenedő emléke és a hatvanas évek egzisztencializmusának valósága, háttérben a marxista antropológia korabeli kísérleteivel fölerősítette egymást, és több hagyományból nézve is alkalmasnak látszott a kisebbségi lét teoretikus elemzésére. **[14]**

az erkölcs nyelve

Ezt a képletet színezte át a nyelv világáról szóló, mindenkor irodalmias, esztétizált, mégis filozófiai gondolkodás. Bretternél ennek első dokumentálható jele Ionesco egyetlen, még románul és romános néven írt munkájának, *A kopasz énekesnő* első vázlatának fordítása és kommentárja. **[15]** A nyelv filozófiai elemzésének előtérbe állítása benne van a kor levegőjében, szinte

minden ekkor létező filozófiai irányzaton belül. Bretter írásaiban elsősorban a fenomenológiai, hermeneutikai hagyomány elemeinek hatása mutatható ki. (Egyed Péter hívja föl a figyelmet Roman Ingarden *Az irodalmi műalkotás* című műve 19–20. paragrafusai és Bretter *Vázlat a „kijelentő mondat” filozófiájához* című írása közötti párhuzamokra.) **[16]** Nem szövegszerűen, inkább a problémafelvetésben jelenik meg az erkölcs nyelve, a morális kifejezések nyelvfilozófiai vizsgálata iránti korabeli erős érdeklődés. Mindezekből a hatásokból és körülményekből két, egymással összefüggő írásokból álló füzér jött létre, a mitológiai paraboláké és a nyelvfilozófiai esszéké.

Denise Mannoni: Padlásszobák, pinterest.com

A cselekvés a mitológiai parabolákban és a nyelvfilozófiai esszéikben **[17]**

A tett lehetőségéről, illetve lehetetlenségéről szóló vizsgálódások minden eleme jelen van már a legkorábbi mitológiai parabolában, a mintegy őstojásnak tekinthető *Ikarosz legendája* címűben. **[18]** Megtaláljuk itt a menekülés, a kiútkeresés toposzát, valamint a gondolatot, hogy *ahonnan* kiutat keresünk, az saját tárgyiassá vált, intézményesült múltbeli cselekedeteink labirintusa. A *saját* múltbeli cselekedetek fogalmába belefér a szembesülés az *előző nemzedék* tetteivel, sőt, a múlt fogalma egyenesen feltételezi a nemzedékek létét, szerepét. A parabola nyelvén ezt az apja, Daidalosz tervezte labirintusból kitörni igyekvő Ikarosz példázata beszéli el nekünk. Ehhez később hozzátevéődik az elbeszélte tett eltávolítása az olvasótól, az elkülönített nézői, befogadói pozíció megkonstruálásával a Laokoónról írott példázatban. **[19]**

régebben megkötött alku

Az első pillantásra egészen más tematikájú nyelvfilozófiai dolgozatokban voltaképpen ugyanezek a motívumok jelennek meg, azzal a különbséggel, hogy a tett, a

cselekvés általános fogalma a *nyelvi cselekvésre* konkretizálódik. Nyelvfilozófiai *fordulatról* voltaképpen nem beszélhetünk, hiszen a múltbeli nyelvi cselekvések labirintusszerűségének toposza csírájában már megvan a Ionescu-fordítás kommentárjában is, **[20]** az első parabolával egy időben, és az első önálló nyelvfilozófiai írás, *A nyelv és az erkölcs* is korábban megjelenik, mint hogy a parabola-sorozatot befejezte. **[21]** A nemzedékek motívuma, amely korábban apa és fiú, Daidalosz és Ikarosz konfliktusában fejeződött ki, most már sokkal konkrétabban utal a kisebbségi és hatalmi-politikai helyzetre, amelynek elméleti leírására szolgál. **[22]** Az atyák nyelve itt nem egyszerűen a hatalom nyelve, hanem az a nyelv, amely az atyáknak a hatalommal régebben megkötött alkuján alapul. A fiúk tehát nem egyszerűen az atyákban megtestesült hatalom nyelve ellen láznak, hanem mindenekelőtt azzal a nyelvvel szemben, amelyen az atyák beszélnek a hatalommal, de amely valójában nem sajátja az atyáknak sem. A hátralévő két, a fontosabbak között föltétlen megemlítendő nyelvfilozófiai írás elmélyíti és

részleteiben is kidolgozza a nyelvi tautológiákban megtestesült, a nyelvi cselekvőt körülvevő múlt toposzát, mint a labirintus mitológiai toposzának a nyelvi világra adaptált változatát. **[23]**

Az eddig szóba került szövegek jól érthetően, ám általánosítva, bizonyos mértékig kódoltan reflektálnak a kisebbségben élő közösség helyzetére, a cselekvés és a beszédcselekvés lehetőségeire, vagy inkább korlátaira. Ezzel a kóddal kapcsolatban alakult ki a szövegek ezoterikusságának, enigmatikusságának tartósan, máig fönmaradó legendája. A kortársakkal beszélgetve azonban inkább az a kép alakul ki a téma kutatójában, hogy a célközönség, a korabeli „művelt olvasók” köreiben nagyon is jól értett mindenki mindent. Így a rejtélyesség bélyege inkább egyfajta negatív ízlésítélet, amely más ízlésítéletekkel és elsősorban Bretter némely irodalomkritikai írásával kapcsolatos sértődöttségekkel függhet össze. A konkrét hivatkozások hiányát a korabeli olvasó sajnálatos, ám megszokott cenzurális kényszernek tekintette. Az egykori cenzurális korlátokat jól mutatja, hogy az a két írás, amelyben egyértelműen, kódolatlanul utal a szerző a kisebbségi közösségi identitásra, illetve konkrét személy és nézeteinek, művének **[24]** bírálatára fordítja le a nyelvfilozófiai szövegek általános megállapításait, már csak halála után jelenhetett meg, ebből is az egyik először Magyarországon, a másik pedig csupán a rendszerváltás után. **[25]**

Denise Mannoni: Gőzhajó, pinterest.com

A Gáll Ernő könyvéről írott, életében kéziratban maradt, ám gépiratban többekhez eljutó kritikával elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, amelyet legalább röviden érintenünk kell; tudniillik, hogy milyen volt Bretter és az általa képviselt filozófiai esszéműfaj viszonya a Korunkhoz és annak szerkesztőihez. Pusztán bibliográfusi szemmel nézve azt figyelhetjük meg, hogy a parabolák sorozata az *Ikarosz legendájával* elindul a Korunkban, majd mindjárt a következő darabtól, a *Laokoón, a némától* kezdve átkerül az Utunk hasábjaira, ezt követően pedig a nyelvfilozófiai dolgozatok már ismét a Korunkban jelennek meg. Utólag, az eredményt, a kész szövegeket tekintve azt gondolhatjuk, hogy ez így volt rendjén: az irodalmias stílusú parabolák inkább szépirodalmi lapba, a hébe-hóba szakirodalmi hivatkozást is tartalmazó nyelvfilozófiai esszék inkább elméleti folyóiratba valók. A szerző pozíciójából nézve azonban a dolog fordítva áll: az Utunk olvasóiból álló célközönség és a tudott szépirodalmi szövegekörnyezet bizonyos mértékig előre meghatározta a kifejezésmódot és a

kérdések körét is. Másként folytatódott volna talán a parabolák sorozata, ha a Korunkban jelenhet meg, azt azonban, hogy *miként*, természetesen sohasem fogjuk megtudni. Az ambivalens viszony oka azonban jól rekonstruálható Gáll Ernő naplója és Bretter Gáll-recenziója alapján: **[26]** Bretter kritikájának egyik legfontosabb konkrét tárgya éppen Gáll Ernő *kisebbségi etika* címen hirdetett nézetrendszere.

Bretter György öröksége

Bretter életműve és az ezt övező kulturális kontextus vázlatos áttekintése után arról szólok, hogy milyen hatással volt szerzőnk közvetlen utókorára, és mit tud vele kezdeni saját korunk. Először a következő nemzedéknek az a köre említendő, amelynek pályakezdésekor idősebb pályatársként segédkezett. A *Szövegek és körülmények* című kötet szerzőit, Ágoston Vilmost, Huszár Vilmost, Molnár Gusztávot, Szilágyi N. Sándort és Tamás Gáspár Miklóst szokás idesorolni. **[27]** A szó hagyományos értelmében sohasem volt ez a csoport filozófiai iskola vagy tanítványi kör; tagjai a továbbiakban egymástól eltérő utakat jártak be, más szerzői stratégiákat követtek. Az újabb teoretikus nemzedék színrelépését Bretter bevezetőjével bejelentő kötet két okból érdemel mégis itt figyelmet. Részint mert Bretternek a nem sokkal korábban írt szövegeiből gyakran úgy tűnik, hogy amikor nemzedékekről beszél – leghatározottabb formában a *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről* című írásában –, a szeme előtt induló nemzedék szemléletét veszi mintául úgy, hogy távolságot is tart nézőpontjuktól, de azt is fölismeri, hogy a következő nemzedék magatartása hasonló ahhoz, amit ő már a parabolákban leírt, szinte jóslatként. (Talán a legjobban illusztrálja ezt az érintettek közül Tamás Gáspár Miklós írása, amely csak jóval megírása után láthatott napvilágot.) **[28]** Másrészt azért, mert ennek a csoportnak gyakran egyedül Bretter tűnt az előző nemzedékből elfogadható vitapartnernek, komolyan vehető elrugaszkodási pontnak. (Ez legkarakteresebben Molnár Gusztáv esetében mutatkozik meg.) **[29]**

folklorizálódott formában

Ezzel valójában le is zárhatnánk a hatástörténet kérdését a teória szintjén. Megemlítendő azonban még az a számos művészeti alkotás, és képzőművészeti

környezetben létrejött szöveg, amely közkincként, szinte folklorizálódott formában használja immár évtizedek óta például az Ikarosz-motívumot (képben), **[30]** illetve a Bretter-szövegek egyes jellegzetes kifejezéseit (például az „itt és mást” fordulatot).

[31] Akit még személyesen tanított a kolozsvári képzőn, abban tudatos, hogy kinek a szavait, motívumait használja. A fiatalabbak számára ez esetleg csak kulturális közkinccs, a kulturális identitás szerzőhöz nem kötődő eleme.

A fentiekből úgy tűnhet tehát, hogy Bretter halványuló emléke elfoglalta szerény, de kimutatható helyét a kulturális emlékezetben, munkáinak közvetlen hatásával, szakirodalmi felhasználásával azonban már nem számolhatunk. A közelmúltban indult, de sajnos, időközben megszűnt független államtudományi szakfolyóirat egyik tanulmányában azonban, legnagyobb meglepetésemre, a részemről különben jól ismertnek vélt szerző azzal lepett meg, hogy az írásában fölvetett probléma elméleti megoldásának keresése közben Bretter *A nyelv és az erkölcs* című írására utalt, hangsúlyos helyen, mint ma is folytatható gondolatra, egyik szellemi kiindulópontjára. **[32]** A történet tehát lehet, hogy még sincsen befejezve.

A szerző az MTA BTK Filozófiai Intézetének munkatársa.

Írásom az MTA BTK Filozófiai Intézete által szervezett *1968 és a magyar filozófia* című konferencián 2018. június 2-án tartott előadás szerkesztett változata, amelyben felhasználtam az ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet Média és Kommunikáció Tanszéke által *Konferencia a Korunk alapításának 90. évfordulója alkalmából* címmel szervezett konferencián *A filozófiai esszé a Korunk második folyamában* című, 2016. október 18-án tartott előadásom anyagát is. Ezúton mondok köszönetet mindkét konferencia szervezőinek és résztvevőinek az inspiráló szakmai vitáért, melynek tanulságait igyekeztem beépíteni a mostani írott változatba. Bretter György életművével rendszeres formában évtizedekkel ezelőtt foglalkoztam, ez volt 1996-ban, Tordai Zádor vezetésével megvédett egyetemi doktori értekezésem témája. Azóta, bár jellemzően más korszakokat kutatok, időről időre alkalmasszerűen visszatérek ehhez az ifjúkori témámhoz is. Összeállítottam többek között Bretter György életműve és a rá vonatkozó irodalom bibliográfiáját, melyre a jelen tanulmányban is hivatkozom, vendégszerkesztőként én állítottam össze a *Kellék* című filozófiai folyóirat Bretter emlékszámat (a 2003-ban megjelent 23. számot), és a hagyatékából kiadtam néhány addig kéziratban maradt írását. A jelen tanulmányban nem hivatkoztam összefoglaló írásaim Bretterről: 'Menekülés az ideologikus mondat labirintusából. Bevezető Bretter György olvasásához'. In: Mester Béla: *Magyar filozófia. A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*. Kolozsvár-Szeged: Pro Philosophia, 2006, 249-267; 'Menekülés a történelemfilozófiából a nyelvfilozófiába, majd tovább: Bretter György és köre'. In: Boros Gábor (szerk.): *A hetvenes évek filozófiai lehetőségei és valósága*. Budapest, L'Harmattan - Német-Magyar Filozófiai Társaság,

1. A romániai sztálintalanítás a magyarországinál is korlátozottabb volt, magyar szempontból legfőképpen az hiteltelenítette, hogy időben egybeesett az ötvenhatal szimpatizáló romániai magyarok elleni megtorlásokkal. A *Korunk* szerzői gárdája mindenesetre kezdettől igyekezett kihasználni a desztalinizációval megnyílt, bármennyire is szűk lehetőségeket, szemmel látható változás azonban csak a hatvanas évek második felétől mutatkozhatott meg. Kezdetből a szerkesztőségen belüli ideológiai fékként működött Rácz Győző, míg Gáll Ernő a konfliktusok kerülése mellett inkább igyekezett kihasználni a szabadabb megszólalás lehetőségeit. ↑
2. Ennek egyik első programját lásd: Tuskó Simplicius [Szontagh Gusztáv]: *A literatúrai kritikás folyóírásokról*. Tudományos Gyűjtemény, 11. évf. 1827/7. sz. 91-103; elemzését: Mester Béla: 'A 19. századi nemzet mint filozófiai program'. In: Hörcher Ferenc, Lajtai Mátyás és Mester Béla (szerk.): *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016, 71-90. ↑
3. Bretter György Szeminárium. In: Bretter György: *A kortudat kritikája*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1984, 5-149. ↑
4. A bibliográfiát lásd: Mester Béla: 'Bretter György művei és a róla szóló irodalom'. In: Bretter György: *A felörlődés logikája. Esszék, értelmezések, jegyzetek*. Budapest. Enciklopédia-Ister, 1998, 297-316. Részletesebb és frissített

- adatokkal újraközölve In: Egyed Péter (összeállította és a monografikus fejezeteket írta): *Bretter György filozófiája*. Kolozsvár: Pro Philosophia, 2007, 299–362. ↑
5. Lásd: Gáll Ernő: *Napló. 1977–1990*. I-II. kötet. Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2003; illetve Mester Béla: *Gáll Ernő és a Korunk. Az üldöztetés és a szerkesztés művészete*. A hét, Új folyam, 1. évf. 2003/1. sz. 6. ↑
 6. *A kisebbségi etika* kifejezés Gáll Ernő központi fogalma. ↑
 7. Bretter György (1932–1977) negyvenhatodik életévében halt meg. ↑
 8. Hajós József: *Eszterláncok. Avagy vígan rímelő versek*. Kolozsvár: Grinta, 2007. ↑
 9. Ennek egyik legjellemzőbb példája: Hajós József: *Barangolás kolozsvári könyvtárakban. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest-Kolozsvár: Kriterion, 1999. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Hajós József életművének komoly és ma is használt részét képezik komoly filológiai apparátussal és értelmezéssel ellátott szövegkiadásai, valamint egy-egy (zömében magyar) filozófus munkásságát összefoglaló nagyobb lélegzetű tanulmánya, monográfiája. A mikrofilológiai aprómunkát nem a mesterségével járó szükséges rossznak, hanem valódi intellektuális élvezetnek tekintette. ↑
 10. Bretter végül betegsége, majd korai halála okán nem szerzett doktori címet, disszertációjának rekonstrukcióját lásd: Angi István: 'Torzoba kényszerült főművek utóéletei. Bretter György doktori értekezéséről'. In: Egyed Péter (összeállította és a monografikus fejezeteket írta): *Bretter György filozófiája*. Kolozsvár: Pro Philosophia, 2007, 159–221. ↑
 11. Bretter György: Bemutatjuk Rózsa Jenőt. *Korunk*, 3. folyam, 11. évf. 2000/9. sz. 45–46. (A *Bretter György két írása* című összeállítás részeként, Mester Béla bevezetőjével.) ↑
 12. Vö. Hanák Tibor: *Elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981. (Újabb, hozzáférhetőbb kiadása: Budapest: Göncöl, 1993.) ↑
 13. Böhm életművének alapvető paradoxonja, hogy saját önértékelésében és a tanítványi kör által épített kulturális emlékezetben az első önálló magyar filozófiai rendszer megalkotójaként a 19. századi magyar kulturális nemzetépítés egyfajta betetőzője, ugyanakkor értékfilozófiájában a nemzetnek csupán eszközértéke van. Akadémiai székfoglalójában, filozófiai programjának megfogalmazása során így jellemzi indulattal (és emlékezetes képzavarral) azokat, akik eszközértékeket önértéknek tekintenek: „Az aranyborjat körül tánczoló csak leplezett, reflectált, szégyenlős hedonisták, kiknél gyakran a lólabát a haza, az egyház, a társadalom, az emberbaráti szeretet, a magas célok mephistophelesi köpenykéje sem bírja eltakarni”. Böhm Károly: *Az értékelmélet feladata s alapproblémája*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1900, 20. Erről az alapról kiindulva elég kilátástalan vállalkozás lenne bármiféle nacionalizmus filozófiai megalapozása, viszont Böhm egyik alapfogalmát, az (individuális) öntétet már lehet a kisebbségi körülményekre, kisebbségi *sorsra* értelmezni és kombinálni későbbi egzisztenciafilozófiákkal. ↑
 14. A marxista antropológia talán legfontosabb korabeli magyar munkáját lásd: Márkus György: *Marxizmus és „antropológia”. Az emberi lényeg fogalma Marx filozófiájában*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966. ↑
 15. Eugen Ionescu: *Tanuljunk könnyen, gyorsan angolul*. Fordította és bevezetővel ellátta Bretter György. *Korunk*, 26. évf. 1967/5. sz. 651–659. ↑
 16. Egyed Péter 2003. *Bretter György nyelvfilozófiája. Kísérlet rekonstrukcióra*. *Kellék*, 23. sz. (2003) 73–90, különösen 84. ↑
 17. A továbbiakban a hivatkozott Bretter-műveket első megjelenésük alapján idézem annak érdekében, hogy kitűnjék keletkezésük körülbelüli időrendje és következtetni lehessen a szöveggörnyezetre, amelyben első célközönségükkel találkoztak. A hivatkozott írások megtalálhatók Bretter még életében megjelent és poszthumusz gyűjteményes kötetekben: *Vágyak, emberek, istenek. Tanulmányok, esszék*. Bukarest: Kriterion, 1970; *Párbeszéd a jelennel. Esszék, tanulmányok*. Budapest: Kriterion, 1973; *Itt és mást. Válogatott írások*. Válogatta Molnár Gusztáv; a bevezetőt írta Egyed Péter. Bukarest: Kriterion, 1979; *Párbeszéd a vágyakkal. Esszék*. Az előszót írta Tordai Zádor. Budapest: Magvető, 1979. (Ennek a poszthumusz kötetnek a munkálatai még a szerző életében elkezdődtek, erről tanúskodik a 7. oldalon található dedikáció: „A kötetet dr. Levendel Lászlónak ajánlom. *Bretter György*”); *Crez și istorie*. Fordította Francisc Grünberg. București: Kriterion, 1979. (Válogatott írásai román fordításban.); *A kortudat kritikája*.

A kötetet szerkesztette és az utószót írta Molnár Gusztáv. Bukarest: Kriterion, 1984; *A felőrlődés logikája. Esszék, értelmezések, jegyzetek*. A kötetet szerkesztette és az utószót írta Tóth László; az előszót írta és a bibliográfiát összeállította Mester Béla. Enciklopédia-Ister, 1998. ↑

18. Bretter György: *Ikarosz legendája*. Korunk, 26. évf. 1967/3. sz. 364–370. ↑
19. Bretter György *A néma: Laokoón*. Utunk, 24. évf. 1969/1 (1053). sz. 3–5. Újraközlései *Laokoón, a néma* címmel jelentek meg. ↑
20. Eugen Ionescu: *Tanuljunk könnyen, gyorsan angolul*. Korunk, 26. évf. 1967/5. sz. 651–659; Bretter György fordításában és bevezetőjével. ↑
21. Bretter György: *A nyelv és az erkölcs*. Korunk, 30. évf. 1971/2. sz. 201–206. ↑
22. Bretter György: *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről*. Korunk, 32. évf. 1973/6. sz. 878–886. ↑
23. Az első írást lásd: Bretter György: *Az itt és most logikája és erkölce*. Korunk, 31. évf. 1972/2. sz. 200–208. Az első megjelenés címváltozata Rácz Győző szerkesztői javaslata volt, az újraközléskor Bretter visszatért az eredeti címhez: 'Adalék egy hely- és egy időhatározó sajátosságaihoz'. In: Bretter György: *Párbeszéd a jelennel. Esszék, tanulmányok*. Bukarest: Kriterion, 1973, 107–127. Ezt a címváltozatot követi a két magyarországi poszthumusz kötet: *Párbeszéd a vágyakkal. Esszék*. Budapest: Magvető, 1979, 136–156; *A felőrlődés logikája. Esszék, értelmezések, jegyzetek*. Budapest: Enciklopédia-Ister, 1998, 175–192. Válogatott írásaiiban *Adalék egy hely- és időhatározó sajátosságaihoz* címváltozatban szerepel: *Itt és mást. Válogatott írások*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979, 254–269.

A második írás csak poszthumusz jelent meg a hátrahagyott kézirat alapján, két változatban, különböző címváltozatokkal: Bretter György: *Vázlat a „kijelentő mondat” filozófiájához*. A szöveget gondozta Molnár Gusztáv. Korunk, 37. évf. 1978/10. sz. 816–825; Bretter György: 'A „sellő” mint alany. Kísérlet az alany-állítmány viszony elemzésére. Sellőnek lenni nem szégyen, csak kellemetlen'. A szöveget gondozta Tamás Gáspár Miklós. In: Bretter György: *Párbeszéd a vágyakkal. Esszék*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1979, 425–451. *A felőrlődés logikája* című, főntebb hivatkozott kötet ez utóbbi szövegváltozatot közli újra. ↑
24. Gáll Ernő: *Tegnap és mai önismeret*. Bukarest: Kriterion, 1975. ↑
25. Bretter György: *Temetés Zsögödön*. Tordai Zádor nekrológiájával Bretter Györgyről. Új Írás, 18. évf. 1978/3. sz. 82–88. (1968-as kézirat.) Bretter György: *Az ideológus és az ő nyelve*. Az Egyed Péter által rendelkezésre bocsátott szöveget közli Mester Béla. Kellék, 23. sz. (2003) 57–65. (1975-ös kézirat.) Utóbbinak a hagyatékban *Nemzetiség és ideológia* címváltozatú gépirata is megtalálható. ↑
26. Gáll Ernő: *Napló. 1977–1990*. I–II. kötet. Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2003; Bretter recenziójának adatait lásd az előző jegyzetben. ↑
27. Bretter György (összeállította és az előszót írta): *Szövegek és körülmények*. Bukarest: Kriterion, 1974. ↑
28. Tamás Gáspár Miklós: *Pár hálátlan szó*. Válasz Gáll Ernőnek. Kellék, 23. sz. (2003) 65–71. ↑
29. Molnár Gusztáv: *Levél Bretter Györgyhez*. Korunk, 33. évf. 1974/5. sz. 666–672. ↑
30. Jelképesnek is tekinthető, hogy a Bretterről szóló kötet borítóját Vetró András képzőművész domborművéről készített fotó díszíti, amelyet Bretter Ikarosz-parabolája ihletett. Vetrónak egyébként nem ez az egyetlen alkotása, amely explicit módon, bevallottan utal valamely Bretter-szövegre. A kötetet lásd: Egyed Péter (összeállította és a monografikus fejezeteket írta): *Bretter György filozófiája*. Kolozsvár: Pro Philosophia, 2007. ↑
31. Ilyen szempontból is élmény volt számomra például végighallgatni jó egy évtizede az időközben elhunyt Irsai Zsoltnak, a Marosvásárhelyi Műhely kevés otthon maradt tagjai egyikének műhelyvezetői bemutatkozását a MinimumParty Összművészeti Alkotótáborban. A mester önkéntelenül Bretter műveinek szófordulataival fogalmazta meg alkotóműhelye programját, majd ezen többszörösen rajtakapva magát, önironikusan megjegyezte: úgy látszik, nyelvi formában ma is csak Bretter szavaival tudom kifejezni magam. Irsai egyébként életében mindig következetesen, ám merőben szokatlanul a *mesterei között* sorolta föl Bretter Györgyöt. (Bretter a filozófiatánára volt, míg a többiek valamennyien művésztanárok.) ↑

32. Noszkai Gábor: *A felügyelő tekintetétől az állam foglyul ejtéséig*. Athenaeum. Konzervatív Szemle. 2. évf. 2016/3. sz. 4-14. ↑

felső kép | Denise Mannoni: Koktél a Marson, Gandalf's Gallery, flickr.com